

УДК 811.161.2'34:81-05

ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФОНОЛОГІЇ В ПРАЦЯХ ІВАНА КОВАЛИКА

Володимир Пілецький

*Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра української мови імені професора Івана Ковалика,
вул. Університетська 1/23479001 Львів Україна
тел. (032) 239 47 17*

Проаналізовано погляди Івана Ковалика на історичний розвиток диференційних ознак голосних фонем та виявлено дискусійні питання в трактуванні системи приголосних фонем сучасної української літературної мови.

Ключові слова: диференційна ознака фонем, історичний розвиток системи голосних фонем, довга фонема, приголосна фонема, фонологічна система.

Перу І.Ковалика, за нашими підрахунками, належить щонайменше 8 праць, присвячених проблемам фонології*. Можна виокремити дві групи дискусійних питань української фонології, які найбільше цікавили І.Ковалика. Першу становить історія розвитку голосних фонем української мови, другу складають роздуми вченого про систему приголосних фонем сучасної української літературної мови.

Історію голосних фонем учений якнайтісніше пов'язує із історією диференційних ознак, під якими розуміє їхні артикуляційні, акустичні та інші розрізнявальні риси фонем. На думку дослідника, „сама по собі історія звука **а** залишається фікцією, поки не показано, як зміни цього звука відбивається на об'єктивних функціях інших звуків даної системи і як зміна інших звуків змінює функцію звука **а**, хоч би цей звук, може, й не змінювався ніколи в своїй якості” [1, с.83]. Цю вихідну теоретичну тезу, починаючи з розпаду праслов'янської мовної спільноти, лінгвіст аргументує на прикладі чотирьох фундаментальних історичних змін у системі українського вокалізму. До них належать деналізація носових голосних, занепад зредукованих **ъ** і **ь**, поява звука **і** на місці **ѣ**, а також **о** та **е** в новозакритих складах та злиття **ы** та **и** в одному звукові **і**.

Одинадцятифонемна система голосних праслов'янської мови напередодні її розпаду (**а, о, и, у, і, е, ѣ, ъ, ь, ь, ь, ь, ь, ь**) була асиметрична та надмірно складна, бо її одиниці протиставлялися принаймні за 6 ознаками [1, с.84]:

* Назалізація приголосних в українських говорах //Українська мова. Ч.5. 1938; Назалізація і деналізація приголосних у слов'янських мовах //Питання слов'янського мовознавства. 1953. Кн.3.; Історія формування системи голосних фонем у староруській і українській мовах //Доповіді та повідомлення Львів ун-ту. 1955. Вип.6; Історія системи голосних у староруській і українській мовах //Питання українського мовознавства. Львів, 1956. Кн.1; Історичні зміни диференційних ознак системи голосних фонем в давньоруській і українській мовах //Вісник Львів. ун-ту. Сер. філол. 1963. Вип.1; Відповідь на запитання „Где граница между фонологией и фонетикой?” //Материалы межвузовской конференции. Донецк, 1968. С.10; Відповідь на питання: «Каково соотношение между синхронной и диахронной фонологией»// Там само. – С.44; Про довгі приголосні фонем в сучасній українській літературній мові //Вісник Львів. ун-ту. Сер. філол. – 1973.

- 1) короткість - довгота: короткими були лише **о, е**, півкороткими – **ь і ь** (слабкі і сильні), а всі інші – **а, у, і, є, є, а** – були довгими голосними фонемами;
- 2) огубленість - неогубленість: лабіалізованими були голосні заднього ряду **о, у, а, ь**, а нелабіалізованими – заднього ряду **а**, переднього ряду **е, і, є, ь** та **у** (середнього або заднього ряду);
- 3) ступінь піднесення: низький – **а**, середній - **е, є, ь, є, о, а, ь**, високий – **і, у, у**;
- 4) ряд: передній – **і, е, є, є, ь**, середній – **у**, задній – **а, о, а, ь, у**;
- 5) носовість-неносовість: дві носові, дев'ять – неносові: (**а, о, у, і, е, є, ь, ь**);
- 6) просодичне протиставлення – наголошені і ненаголошені.

Крім того, система була перевантажена голосними середнього ступеня підняття, а жодна з довгих фонем не мала жодного якісно короткого відповідника.

Із деназалізацією голосних фонем **є, а** у дописемний період нашої мови (IX-X ст.) зникає протиставлення носових і неносових приголосних, що призвело, за теорією І.Ковалика, аж до шести похідних перетворень [1, с.85-86].

По-перше, кількість фонем скоротилась із 11 до 9.

По-друге, зменшилась кількість диференційних ознак, бо зникло протиставлення голосних носових і неносових.

По-третє, із зміною носових в у та а збільшилось фонематичне навантаження останніх.

По-четверте, змінилася сукупність співвідношень між голосними фонемами, а також коефіцієнт співвідношень між системою голосних і приголосних.

По-п'яте, змінилося колишнє співвідношення між фонемами. З десяти кореляцій кожної із двох фонем:

1) **є; а** на **а : у**

є; у на **а : у**

є; а на **а : а**

є; о на **а : о**

є; ь на **а : ь**

є; е на **а : е**

є; є на **а : є**

є; і на **а : і**

є; ь на **а : ь**

є; ь на **а : ь**

2) **а; є** на **о : а**

а; а на **у : а**

а; у на **у : у**

а; о на **у : о**

а; ь на **у : ь**

а; е на **у : е**

а; є на **а : є**

а; і на **у : і**

а; ь на **у : ь**

а; ь на **у : ь**

залишилося по по вісім, тобто на дві менше, бо уніфікувались колишні різні співвідношення (**а : є, а; а > у : а і є; а, є : у > а : у**) та нейтралізувались колишні співвідношення (**є; а > а : а і а; у > у : у**).

По-шосте, через занепад обох носових фонем втратилась диференційна ознака «носовість-неносовість», унаслідок чого частково зникла асиметричність у системі голосних фонем.

На другому, письмовому етапі (XI-XII ст.) змін системи голосних ліквідується часокількісна диференційна ознака: зредуковані голосні **ъ, ь** занепадають у слабкій позиції і переходять відповідно в **о, е** – у сильній. Це призвело до значних перетворень у системі голосних фонем: по-перше, спростились асиметричність фонем щодо часокількісності, бо була зліквідована так звана півкороткість як одна з диференційних ознак давнього вокалізму; по-друге, на дві одиниці скоротилась система голосних фонем; по-третє, у зв'язку зі змінами сильних збільшилось фонематичне навантаження голосних **о, е**; по-четверте, у новозакритих складах з'явилися подовжені голосні **о:, е:**, які захитали дотеперішню часокількісну систему голосних фонем [1, с.86]. Результатом стала дев'ятифонемна система голосних фонем, до складу якої, на думку І.Ковалика, входило в XIV-XIV століттях входило сім голосних фонем нормальної довготи (**а, о, у, ы, е, и, ъ**) і дві подовжені (**о:., е:**) [1, с.87] (Тут, правда, виникає запитання про те, який звук наприкінці староукраїнського періоду позначала буква **ѣ**: дифтонг, як вважав І.Ковалик, чи новопосталий звук **і**, який у цей період зазвичай позначали двома буквами – **ѣ** та **и** [4, с.541]).

Перетворення дифтонгічного **ѣ** і довгих **о:, е:** в і призвело до новій кардинальних змін у системі голосних фонем. Сама систем скоротилась на 3 одиниці: з дев'яти елементів залишилося шість (**а, о, у, ы, і, е**). Зросло фонематичне навантаження фонемі **і**. Із занепадом дифтонга **ѣ** та довгих фонем **о:, е:** із системи українського вокалізму зникли ще дві диференційні ознаки: дифтонгічність і часокількісність, що призвело до скорочення сітки фонематичних співвідношень у системі голосних фонем та коефіцієнту співвідношень між голосними та приголосними [1, с.87].

Злиття давніх **і, и** в **і**, тобто перетворення двох артикуляційно і фонематично різних елементів, в одну фонему, не скоротило кількості фонем, однак призвело до появи в системі українського вокалізму якісно нової одиниці: середньо-високого звука **и**. При цьому, як слушно зауважує І.Ковалик, відбулася важлива якісна зміна: колишній голосний високого піднесення переднього ряду і високий голосний середнього (чи заднього) ряду злились у компромісний голосний середньо-переднього ряду **і** середньо-високого піднесення, що позначилось на сфері частоти і вживання фонем **і** та **и** [1, с. 87].

Логічним продовженням студій історії голосних фонем та їх диференційних ознак стали роздуми І.Ковалика про співвідношення між звуками **і** та **и**. Проаналізувавши погляди деяких відомих дослідників фонологічних систем різних слов'янських мов, насамперед праці К.Горалека, З.Штібера, К.Дейни та Н.Зволінського, учений дійшов висновку, що в сучасній українській мові **і** та **и** є окремими фонемами не тільки після губних та **р**, а й після задньоязикових та гортанного **г** (пор. пари *кiнь – кинь, хiба – хибa, загiн – загин*) і на початку слів (*iкати – iкання, икати – икання, акати – акання, окати – окання, укати – укання, екати – екання*). Після передньоязикових приголосних кореляція **і**-**и** виконує розрізнявальну функцію разом з твердістю-м'якістю (*д'им – дим, с'ик – сик, с'ирий – сирий*), як це має місце в таких парах слів: *том – тям, тем-тям, сім – сам* [1, с.88].

Важливою для подальших досліджень історичних змін голосних фонем та їхніх диференційних ознак є підсумкова відповідь І.Ковалика на запитання про те, чому передусім голосні середнього піднесення **ѣ, ѡ, ѣ, ѥ, ѧ, ѩ, Ѫ, ѫ, Ѭ, ѭ, Ѯ, ѯ** (частково **о, е**) найчастіше зазнавали історичних змін. Беручи до уваги особливості артикуляційних та акустичних відмінностей середніх голосних та враховуючи загальноісторичну тенденцію до спрощення

системи голосних фонем учений виокремив 8 чинників, що зумовили зміни давніх середніх. По-перше, середні голосні кількісно переважали інші різновиди голосних фонем. Їх було сім (є, **ѣ**, **а**, **ь** – переднього ряду, **о**, **ж**, **ь** – заднього), і вони становили 2/3 усіх голосних, водночас голосні високого (**ы**, **у**, **и**) і низького (**а**) піднесення склали тільки 1/3. По-друге, на голосних середнього ряду була сконцентрована значна кількість диференційних ознак (назальність, короткість, півкороткість, дифтонгічність, подовженість і т.п.). По-третє, у сфері фонем середнього піднесення наявні найбільш контрастні диференційні ознаки, характерні для голосних фонем, зокрема триступенева часокількісність (довгі – **ж**, **а**, **ѣ**, півкороткі – **ь**, **ь**, короткі – **о**, **е**), а основна історична тенденція полягала в її усуванні. По-четверте, голосні середнього піднесення мали між собою мінімальну кількість диференційних ознак (пор. є – **ь**, **о** – **ь**, **е** – **ѣ** тощо). По-п'яте, втрата часокількісних відношень звела до мінімуму наявні раніше диференційні ознаки. По-шосте, відносна артикуляційна переважаність середніх голосних переднього і заднього ряду після зникнення часокількісних протиставлень сприяла процесові скорочення цих слабкорозрізнявальних фонем. По-сьоме, голосні середнього піднесення були дифузними стосовно компактних одиниць низького піднесення і компактними щодо дифузних фонем високого піднесення. По-восьме, скороченню голосних фонем сприяло збільшення одиниць у системі приголосних [1, с.89].

Погляди І.Ковалика на фонологічну систему сучасної української літературної мови найбільш повно викладено в статті, присвяченій довгим приголосним фонемам, де дослідник дискутує з П.Кострубою про межі застосування принципу мінімальної пари у визначенні фонемного статусу звука [див. 2].

В українському мовознавстві, як слушно зауважує І.Ковалик, спірним питанням є визначення кількості фонем в сучасній літературній мові. Загальна кількість елементів фонемної системи залежить від того, скільки фонем нараховується в мікросистемах вокалем і консонантем. Українська мова належить до консонантних фонемних структурних типів.

Серед українських фонологів ще й до сьогодні спостерігаємо певні розходження щодо визначення кількості голосних і приголосних фонем сучасної літературної мови. У складі голосних більшість учених нараховує всього 6 фонем: **а**, **о**, **у**, **е**, **и**, **і**. Деякі дослідники говорять про 5 фонем, кваліфікуючи звук **и** варіантом фонем **і**.

Складніше, на думку І. Ковалика, встановити кількість приголосних фонем сучасної української літературної мови. Проаналізувавши різні погляди на цю проблему, вчений робить висновок проте, що існує група фонологів, які визнають наявність довгих приголосних фонем у сучасній літературній мові, називаючи при цьому різну їх кількість (від 4 до 12), а є вчені, які взагалі не визнають пар довгих і коротких приголосних фонем. З останніми, передусім з Петром Кострубою, і веде полеміку І. І. Ковалик.

П. Коструба, розглядаючи питання про фонематичність подовжених приголосних у сучасній українській літературній мові, стверджує, «що вони дуже обмежені як у можливостях позиційного існування, так і щодо протиставлення у рядах і парах слів. З п'яти основних позицій, а саме: 1) на початку слова, 2) у кінці слова, 3) в інтервокальній позиції, 4) перед іншими приголосними, 5) після інших приголосних — подовжені приголосні в українській мові зустрічаються лише в інтервокальній позиції; на початку слова можуть виступати тільки **с**: і **л'**; причому кожна з них лише в одному слові (не враховуючи похідних слів і форм) **/с:y/** і **/л':y/** [3, с. 115].

І. Ковалик вважає, що довгі приголосні фонемі справді обмежені в позиціях свого існування, проте фонемна структура лексемного складу сучасної української літературної

мови дає підстави вважати, що довгі приголосні фонемі трапляються на початку слів: *л':ати, с:ати*, в середині слів після голосних: *вссати, діссати, доссати, відіссати, вссати, нассати, недоссати, обіссати, перессати, підіссати, поссати, приссати, попіссати, увіссати, виляти, віділяти, долляти, залляти, наділляти, обілляти, перелляти, полляти, пролляти, розілляти, уллятися, увіллятися* (пор. *ще всю систему форм цих дієслів*), а також у к і н ц і слів: *бонн* – род. ми. від *бонна* (пор. *бон*, род. одн. *бона*), *булла* – род. ми. *булл* (пор. *була* – мин. час. від *бути*), *вілл* – род. ми. від *вілла* (пор. *віл*, род. одн. *вола*), *донна* – род. ми. *донн* (пор. *дона*, род. одн. від *дон*), *тонна* – пор. *тона*, род. одн. від *тон тощо*.

На думку І. Ковалика, не витримує наукової критики і правило про те, що фонемою можна вважати лише найкоротшу, далі вже неподільну фонетичну одиницю мови, бо це, наприклад, не стосується характеристики африкат, у яких зливаються два звуки, дві найкоротші звукової одиниці.

Учений також зауважує, що потрібно з'ясувати, чи можна звукувати можливість протиставлень так званих основних форм, наприклад, тільки неозначену форму дієслова *ссати*. Лексемі ж становлять усі словоформи, і всі вони, без винятку, рівноправні і рівновартісні. Тому їх усіх треба використовувати в протиставленнях при вирішуванні самостійності чи несамостійності фонемі. Коли так розуміти правило про протиставлення всіх форм даного слова з різними формами інших слів, то тоді без спеціальних труднощів знайдемо протиставлення форм: *ссе* (3. ос. одн. теп. часу), *се* – наз. оди. займенника; *ссала* (мин. час. жін. рід) — *сала* (род. однини від іменника *сало*): *ссало* (мин. час. однини сер. роду) – *сало* (наз. однини або знах. однини імен.), *ссучий, -а, -е* (наз. одн. дієприкметника) – *сучий, -а, -е* (наз. одн. прикметника), у яких маємо протиставлення довгої /с:/ і короткої /с/ фонем. Можна ще порівняти *ллют* (3 ос. мн. теп. часу) і *луть* (наз. одн. іменника), *лляв* — *лав* (род. мн. іменника *лава*). У наведених парах словоформ, вважає І. І. Ковалик, виявляється самостійність довгих фонем /с/ і /л'/ у протиставленні із короткими /с/ і /л/.

У зв'язку із сказаним І. Ковалик приходиться до такого висновку: „Беручи до уваги лексемний матеріал сучасної української літературної мови, власні українські слова та слова іншомовного походження з інтернаціоналізмами включно (а треба визнати, що систему лексики української мови утворюють і власні, і запозичені слова), в яких трапляються безсумнівні опозиції довгих і недовгих (нормальних чи коротких) приголосних фонем (*с:*) – (*с*), (*н:*) (*н*), (*л:*) – (*л*). ми повинні визнати, що в системі консонант сучасної української літературної мови маємо щонайменше довгі приголосні фонемі: (*с:*), (*л':*), (*н:*). Якщо вважати реальними мовними фактами ці довгі фонемі, то в цілому в сучасній українській літературній мові нараховується 35 консонантом та 6 вокалом всього – 41 фонема” [2, с. 11 – 12].

Можливе, однак, інакше потрактування деяких названих вище опозицій. У парі на взірць *ссало - сало* два однакові звуки виконують таку саму функцію розрізнення семантики слів, як два різні в парі *ссало – спало*. Тому їх можна вважати звуковими виявами двох однакових фонем звичайної довготи, а не алофоном однієї довгої. А це вже аргумент на користь теорії про відсутність довгих приголосних фонем у сучасній українській літературній мові.

1. Ковалик І.І. Історичні зміни диференційних ознак системи голосних фонем у давньоруській і українській мовах / Ковалик І.І // Вісник Львів.ун-ту. Сер. філол. № 1. – Львів. 1963. – С. 83-90.

2. Ковалик І.І. Про довгі приголосні фонемі в сучасній українській літературній мові.

/ Ковалик І.І // Вісник Львів. ун-ту. Сер. філол. Вип. 8. – Львів, 1973.

3. *Коструба П.П.* Про систему приголосних фонем сучасної української літературної мови. / *Коструба П.П.* // Питання українського мовознавства. – Кн.5. – Львів, 1962.

4. *Шевельов Юрій.* Історична фонологія української мови. Переклад з англійської. / Шевельов Юрій – Харків: Акта, 2002.

Стаття надійшла до редколегії 15. 05. 2017

доопрацьована 10. 07. 2017

прийнята до друку 27. 08. 2017

DISCUSSION QUESTIONS OF UKRAINIAN PHONOLOGY IN THE SCIENTIFIC STUDIES OF IVAN KOVALYK

Volodymyr Pilets'kyi

*Ivan Franko National University of Lviv,
The Ivan Kovalyk Department of Ukrainian Language,
1\234 University Str., 79001 Lviv, Ukraine,
Phone: (032) 239 47 17*

Two groups of Kovalyk I. interpretations of modern Ukrainian phonology problems have been considered in the article. The first group includes the scientist views of historical development of differential features of vowels. Kovalyk interpretation of phonemic oppositions in modern Ukrainian and solution of controversial problem concerning complex of consonant phonemes in modern Ukrainian have been determined in the second group.

Kovalyk analyzed four main types of changes in Ukrainian vowels (the denazalization, the reduction of **ъ, ь** in a weak position and their vocalization in a strong position, the appearance of a new sound **і**, the emergence of **ы, и** in a new sound **и**).

He also identified the major trends in historical change of vowels such as tendency to reduction of unit numbers and phonemic value increase of new phonemes and the decorelation of relations between units in vowel microsystem. Special attention have been paid to 8 factors what caused significant reduction of average elevation vowels in the historical development of Ukrainian vocalism.

Kovalyk distinguished three long consonant phonemes / **с**: /, / **л**: /, / **н**: / at the beginning of the word (*л'ати, с'ати*), in the middle of the word after vowel sounds (*виссати, виссати, нассати, недоссати, обіссати, перессати, підіссати, поссати, приссати, попіссати, увіссати, вилляти, віділляти, долляти, залляти, наділляти, обілляти, перелляти, полляти, пролляти, розілляти, уллятися, увіллятися*) and at the end of the word (*бони* gen pl of *бонна* - *бон*, gen sin. *бона*, *вілл* gen pl – *віл* nom sing, *донн* gen pl of *донна* - *дон* nom sing, *тонна* nom sing – *тона*, gen sing of *тон*). However the comparison of phonemic functions in some word pairs causes the following conclusion: the long sound can be interpreted as an expression of two identical phonemes but not a long allophones of one phoneme.

Key words: differential phoneme feature, historical development of the system of vowel phonemes, phonemic longitude, consonant phoneme, phonological system.